

AYASTEFANOS VE BERLİN ANTLAŞMALARI ARASI SÜRECİN

ÇARLIK RUSYA AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Dr. Öğr. Üye. Mustafa ÖZTÜRK*

ÖZ

Türk-Rus Savaş Tarihi'nin kuşkusuz en dikkat çekici mücadelelerinden biri de Osmanlı kayıtlarında 93 Harbi olarak adlandırılan 1877-1878 savaşıdır. 24 Nisan 1877 - 3 Mart 1878 yılları arasında Balkanlar ve Kafkasya'nın Anadolu uzantısında cereyan eden ve sorunları uluslararasılaşarak tarafları oldukça yıpratın bu büyük çarpışmanın sonunda ortaya çıkan diplomasi boyutu da bir o kadar uğraştırıcı ve stratejiktir. Nitekim 3 Mart 1878'de İstanbul Yeşilköy'de (Ayastefanos) imzalanan antlaşma ile Güney Batı Kafkasya ve Balkanlarda jeopolitiği bariz bir biçimde güçlenen Çarlık Rusya'sının elde ettiği bu kazanımlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun yanı sıra İngiltere, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın da tepkisine yol açacak mahiyette Avrupa siyasi arenasının askeri ve siyasi gündemini meşgul etmiştir. Rusya karşıtı ortaya çıkan bu politik atmosferin etkisi ve Rus ordusunun güçlü rakipler karşısında etkin bir savaş veremeyecek ölçüde yıpranması neticesiyle St. Petersburg, gerçekleştirilecek geniş çaplı yeni bir uluslararası konferans ile sorunların çözümüne kerhen de olsa dönemin büyük güçleri tarafından ikna edilmiştir. Ne var ki, Ayastefanos Antlaşması ile Berlin Antlaşması arası dönem; Çar II. Aleksandr, Rus entelejiyansı, Rusya'nın Londra, Berlin ve Viyana Büyükelçileri, Çarlık Rusya Genelkurmay Başkanlığı komutanları, Kafkasya ve Balkanlar'da yer alan Rus komutanlar ile devlet ricali arasında birçok fikir paylaşımı ve tartışmaları beraberinde getirmiştir.

Bu makalede, yukarıda zikredilen iki antlaşması arası dönemde yaşanan stratejik evre, Çarlık Rusya penceresinden Rusça eserler ışığında kaleme alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: 1877-1878 Savaşı, Rusya, Osmanlı, Balkan, Kafkasya

ABSTRACT

One of the most noteworthy battles of Turkish –Russo war history is the war of 1877-1878, which is called the 93 war in Ottoman records. The diplomacy dimension that emerged at the end of the conflict between the Balkans and the Caucasian people in the side of Anatolian period of April 24, 1877-March 3, 1878 years became very encouraging, strategic and international problem which caused damage to the both parties. As a matter of fact, in March 3, 1878 in the suburb of Istanbul (Yesilkoy) the Treaty of San Stefano was signed. This treaty gave the Tsarist Russia geopolitical power in the region of Southern-West Caucasus and the Balkans. As a result Britain, Germany and Austria-Hungarian's reaction came to the military and political arena. The influence of this political atmosphere against Russia and the weakness of Russian army in front of the powerful opponents St. Petersburg has been persuaded to solve problems with a large-scale conference.

However, between the period of San Stefano Treaty and the Berlin Treaty; many ideas and discussions brought together between the Russian commanders and statesmen in the Caucasus and Balkans, Czarist Alexander II, Russian Entelejians, consulate of Russian in London, Berlin, Vienna and Russian general chief of Commanders.

In this article, the strategic phase of the period between the two treaties described above is written in the light of Russian Works from the Russian window.

* Akdeniz Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, mustafaozturk@akdeniz.edu.tr, ORCID NO: 0000-0002-3974-7924

Keywords: 1877-1878 War, Russia, Ottoman, Balkan, Caucasian.

Giriş

Slavlar 988'de Kiev Knyaz Vladimir döneminde kitâbi dinlerin temsilcilerinin de görüşlerini değerlendirerek Bizans etkisinde Ortodoks Hristiyanlığa geçmişlerdi. Knyaz'ın toplumunu ilgilendiren böylesi ciddi bir kararı almasının altında gördüğü bir rüyasının etkili olduğunu dile getiren bir menkıbenin varlığı da bilinmektedir. Esasen, Ruslarca İslam'ın ve Museviliğin yükümlülüğünün kendi hayat alışkanlıklarına göre meşakkatli olarak değerlendirilmesi (farz, sünnet, namaz, zekât, alkol ve domuz eti yasağı vs.), Bizans'ın sahip olduğu imparatorluk bünyesi nedeniyle etkili siyasi nüfuzu ve ticari faaliyetleri, Ayasofya gibi etkileyici bir mabedi gören Rus elçilerin izlenimleri ve anlatıları bu tercihi etkileyen ve Vasiliy ismini alarak Kyev'de toplumunu Ortodoks Hristiyanlığa geçiren bazı faktörler arasındadır. (Kluçevskiy 2005: 42)

Nesnel kıstaslara binaen yapılan araştırmalara göre; Ortodokslaşma farklı zaman dilimlerinde çatışmaları beraberinde getirerek Rus Knyazlıkları arasında giderek yaygınlaşmıştır. Hatta Moğol istilası dönemi ve ardından yaşanan iki buçuk asırlık himayeden kurtuluşa bile Ortodoksluktan istifade etmişlerdir. Yine XVII. Asrın başlarında özellikle I. Petro'nun üvey ablası Sofiya Aleksiyeвна (Aktı i İstoriçeskiye 1842:163) zamanında giderek çetrefilli hale gelen dini reform sürecinde bile din-siyaset ilişkisinde yerini hissettirmiştir. Ancak bu tema daha ziyade XIX. asırda kendisini dış politikada hissettirmiştir. Özellikle 1789 Fransız İhtilali sonrası ortaya çıkan ulus akımları etkisinde konu daha açık ve net bir açıdan değerlendirilebilir. Yani Balkanların Hristiyan Slav tebaası özellikle de Ortodoks olanları üzerinde Rusya'nın farklı bir çalışma yöntemi izlediği bilinen bir gerçektir. Panslavizm politikasının öncüleri ve onların yetiştirdiği beyin takımı dönemin Rus dış politikasına büyük ölçüde yön veren etkilerde bulunmaya başlamışlardır. Bu bağlamda Balkanların Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyetinden çıkarılması amaçlı güdülen çalışmalarını hummalı bir vaziyette yürütmüşlerdir. Siyasi ve dini ucu bulunan Rus projesinin Balkanlarda yaşayan Ortodoks Slavlar üzerinde etkinlik kazanmasında Osmanlı Devletinin içinde yaşadığı bir takım sorunları da eklemekte yarar vardır. Giderek nüfuzunu Balkanlarda yitirmeye başlayan ve büyük güçlerce azınlık mevzuunda ıslahat ve reformlara zorlanan Osmanlı Devleti'nin böylesi güç bir duruma sürüklenmesi kaçınılmaz hale gelmiştir.

1877-1878 Türk-Rus Savaşı'nın Ortaya Çıkışı ve Ayastefanos Antlaşması

Osmanlı Devleti himayesindeki Ortodoks Hristiyan tebaanın haklarının savunuculuğuna soyunarak "*slav kardeşlerini*" Türklerin esaretinden kurtarmak bahanesiyle 24 Nisan 1877'de General İosif Vladimiroviç Romeyko-Gurko ve Knyaz Nikolay Nikolayeviç Romanov önderliğinde Romanya üzerinden Balkanlar'da, 3 gün sonra ise Knyaz Mihail Nikolayeviç Romanov önderliğinde Kafkasya'da, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı başlatılan Rus ilerleyişi dokuz ay sonra Çarlık Rus Ordularının galibiyetiyle sonuçlanmıştır. Daha disiplinli ve modernize edilmiş rakipleri karşısında Osman Nuri Paşa, Süleyman Paşa ve Ahmet Eyüp Paşa gibi deneyimli ve cesur komutanlarca zorlu savunma mücadelesi veren Osmanlı askeri birliklerinin Balkanlarda

Plevne'yi kaybettikten sonra Edirne ve Tekirdağ'ı da koruyamamalarıyla, Rus askeri birlikleri Yeşilköy'e kadar dayanmışlardı. Öte yandan Kafkas cephesinde de Osmanlı Orduları için durum hiç iç açıcı değildi. Ahmet Muhtar Paşa komutasındaki Osmanlı askeri birliklerinin başarısızlığı sonucu Doğubayazıt'ın düşmesi Kars ve Erzurum'un yolunu Mihail Nikolayeviç'in askerlerine açmıştır. Özellikle Balkan cephesinde Edirne'nin düşmesinden sonra ortaya çıkan vaziyet karşısında İstanbul'un işgal edileceğinden endişe duyan Osmanlı İmparatorluğu, 31 Ocak 1878'de ateşkes teklifinde bulunmak zorunda kalmıştır. Rus Ordularının Yeşilköy'de kamp kurması sonrasında İngiltere, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın da arabuluculuğunda 3 Mart 1878'de (19 Şubat) taraflar arasında yirmi dokuz maddelik Ayastefanos Antlaşması imzalanmıştır. (Sbornik 1952: 159-176)

Balkanların siyasi haritasını Türk idaresinden büyük ölçüde çıkararak yeniden şekillendiren bu antlaşmanın siyasi, sosyal ve ekonomik şartları Osmanlı Padişahı II. Abdülhamid'i Avrupa güçlerden özellikle İngiltere ve Almanya'yı Rusya'ya karşı denge politikasına zorlamıştır. St. Petersburg'un elini güçlendiren yirmi dokuz maddelik Ayastefanos Antlaşmasının ağır şartları İstanbul'u Avrupalı güçlerle birlikte zorunlu birlikteliğe itmiş ve Ayastefanos Antlaşmasına itiraz sürecini başlattırılmıştır. Hâl böyle olunca, Osmanlı Devleti bir yandan diplomaside denge unsurunu gerçekleştirmek isterken diğer yandan ise İngiltere'ye Doğu Akdeniz ve Ortadoğu için tartışmasız stratejik öneme haiz Kıbrıs'ı ödünç olarak vermek zorunda kalmıştır.

Ayastefanos Antlaşması Sonrası Ortaya Çıkan Diplomatik Atmosfer

İstanbul'un bu politik manevrası şüphesiz St. Petersburg'da Kışlık Saray başta olmak üzere Slavyanofillerin çoğunu derinden rahatsız etmiştir. Ayastefanos Antlaşmasının şartları sonrası ortaya çıkan diplomasi savaşında, Çar II. Aleksandr Nikolayeviç gerekirse yeni bir savaşı göze almak gerektiğine inanıyordu. Durumu kaygıyla ve ciddiyetle takip eden Çar, Balkanlar'da ve Kafkaslar'da ordu komutanı olarak bulunan kardeşleri Nikolay Nikolayeviç ile Mihail Nikolayeviç'e Avusturya-Macaristan sınırında bekleyen ve savaşa katılmamış diri Rus birlikleri ile Balkanlar'da savaşmış yorgun Rus birliklerinin birleştirilip İstanbul'a saldırıya geçirilmesi düşüncesini telgraflattırılmıştır. (Tatişev 2010: 364-365) Fakat ortaya çıkan yeni vaziyet bu sefer Rusya'nın aleyhine işleyen bir sürece doğru sürüklenmiştir. Özellikle Balkanlarda savaşan Çarlık ordusu fiziksel ve psikolojik olarak bu büyük savaşta oldukça yıpranmıştı. Özellikle salgın hastalıklardan tifo orduda baş göstermiş ve binlerce askerin hayatını alarak yayılma safhasına doğru yüz tutmuştu. Ayrıca Romanya ve Sırbistan Ayastefanos Antlaşmasında kendilerine daha fazla toprak verilmesi gerektiğiyle ilgili itirazlarda bulunması bu ülkelerle olan ılımlı ilişkilere gölge düşürmüştür. (Beskrovnıy 1978: 113-114) Balkanlarda henüz bağımsızlığı bile resmi olarak tanınmamış uğruna savaştıkları bazı Slav halklar haricinde Avrupa'nın hiçbir büyük devleti Rusya'yı bu konuda desteklemediği gibi bilakis diplomatik tavır ve hamleleriyle kaygıya sürüklemekteydi. Rusya'nın Balkan ordularının Balkanları da aşarak İstanbul'a kadar dayanması, Kafkas ordularının Erzurum'u bile ele geçirmesi bizzat Almanları ve İngilizleri de oldukça endişelendirmişti. Artık diplomatik tavrını gösterme vaktinin geldiğine inanan İngiltere, Boğazlara filo gönderip oluşabilecek bir savaşta hazır olduğu hissini St. Petersburg'daki Kışlık Saray'a (Zimniy Dvoretz) ve Rus Genelkurmay'ına (Generalniy Ştab) muktedir ve şedit bir yöneme meyilli bir imaj

çizerek belli etmiştir. Rusya açısından rakipleri karşısında karanlık ve müphem bir diplomatik sürece kapı aralayan Ayastefanos Antlaşması, Avusturya-Macaristan'ı Rusya karşıtı ittifaklara sürükleyebilirdi. Fevkâlede girift ve çetrefilli sorunlar karşısında St. Petersburg'da gerçekleşen Genelkurmay ile Kışlık Sarayın görüşmesinde General Obruçev, Rus Savaş Bakanı'na İstanbul yönetimine Boğazların tüm dış güçlere kapatılmasını sağlamanın gerektiğini, bunu öncelikle diplomatik yollardan önermenin denenmesini aksi takdirde zorla sağlamanın elzem olduğunu aktarmış, Çar II. Aleksandr da General Obruçev ile mutabık kalmıştır. (Tatişev 2010: 365, Nikolayev 2005: 354)

II. Aleksandr bu fikir alışverişinden sonra Balkanlarda bulunan kardeşi Nikolay Nikolayeviç'e Boğazlarla ilgili olarak II. Abdülhamit ile görüşmesini telgraflattırılmıştır. (Semanov 2010: 345) Nitekim Nikolay Nikolayeviç'in II. Abdülhamid'e Boğazlar konusunda II. Aleksandr'ın görüşlerini iletteğinde Osmanlı Padişahı bu teklifi kararlı bir üslup ve tavırla reddetmiştir. Nikolay Nikolayeviç o halde Balkanlar ve İstanbul etrafında yer alan Rus askeri birliklerinin Büyükdere bölgesine girmesine oradan da Karadeniz üzerinden Rusya'ya düzenli sevkini yapılmasına engel olunmaması isteğini iletmiştir. II. Abdülhamid tarafından bu teklif de *"Boğazlarda bekleyen İngiliz filosu tarafından savaş başlatılabilecek bir tahriki hareket olabilir dolayısıyla çıkabilecek muhtemel yeni bir savaşın kimseye fayda getirmez"* fikriyle reddedilmiştir. Nikolay Nikolayeviç 15 Mart 1878'de Yıldız Köşkünde II. Abdülhamid ile olan görüşmesinde, *"bölgede olası muhtemel İngiliz-Rus savaşında hangi tarafta yer alacaksınız"* sorusunu yönettiğinde ise, II. Abdülhamid diplomatik bir üslupla *"Osmanlı'nın bir savaş daha yapacak gücü yoktur. İngiltere'ye Boğazları emanet etmek ise felâket olacaktır ancak ahirette hangi tarafa gideceğimi bilmediğim kadar oluşabilecek bir savaşta da hangi tarafta yer alacağımızı bilemiyorum."* yanıtıyla karşılaşmıştır. Rus general, yaptığı görüşmelerin raporunu Çar II. Aleksandr'a aktarırken Sultan II. Abdülhamid'in gayet zeki ve kurnaz bir devlet adamı olduğunu, aklında Ona İngilizlere karşı Boğazları birlikte savunulması sorusu olmasına rağmen bu teklifi iletmediğini de eklemiştir. Ayrıca Çar'a, Türklerin müttefikliği olmadan İngilizlerle savaşmanın da mümkün olmadığını bildiriyordu. II. Aleksandr kardeşinden edindiği bu bilgilerden sonra esasında ülkesinin Boğazlar konusunda beklendiği ölçüde avantaja sahip olmadığını nihayet anlamıştı. (Lyaşenko 2002: 232)

Rusya, Ayastefanos Antlaşması sonrası Balkanlar'da ve Boğazlarda ortaya çıkan bu jeopolitik atmosferde Avrupalı güçlerin nabzını farklı yol ve yöntemlerle yoklama gereği hissetmiştir. Bu doğrultuda yetenekli diplomatları Viyana, Londra ve Berlin'de çalışmalarını sürdürmekteydi. Viyana'dan St. Petersburg'a gelen Graf (Kont) Nikolay Pavloviç İgnatyev, Çar II. Aleksandr'a Avusturya-Macaristan yönetiminin ortaya çıkan durumla ilgili tavrını özetledikten sonra St. Petersburg ile Viyana'nın çıkarlarının Balkanlarda uyuşmadığı çıkarımını lisan-ı üslûbunca aktardı. Londra'dan da İngilizlerin görüşlerinin kendi çıkarlarıyla uyuşmadığı tespitini Graf (Kont) Petr Andreyeviç Şuvalov, Rus payitahtına bildiriyordu. Çar, İngiliz ve Avusturya-Macaristan'ın bu diplomatik tavırlarının ardından ilerleyen günlerde gergin siyasi söylemlerin oluşabileceğini hatta savaşın dahi çıkabileceğini seziniyordu. (Kaneva 2006: 467)

Ayastefanos Antlaşması sonrası yaşanan tüm bu gelişmeler sonrası Rus Çarı, filhakika Balkanlarda bulunan Knyaz Nikolay Nikolayeviç'e, Boğazların kontrolünü ele geçirmeden Sultan ile tekrar görüşmesini, tekrar İstanbul'un tavrını öğrenmesini eğer II. Abdülhamid'ten tekrar savaşıacak gücümüz yok şeklinde olumsuz diplomatik bir yanıt gelirse bu durumda Sultan'a Türk Birliklerinin bölgeyi terk etmesini, Boğazlarda yer alan tüm Türk gemilerinin silahsızlandırılıp, Rusya'nın istediği güvenli bir limana çekilmesini, Avrupa yakasında yer alan kalelerin kontrolünün Ruslarca sağlanmasının, burada bulunan sivillerden Rus askerlerine yönelik oluşabilecek protesto ve çatışmaların önüne geçmeleri için direktifte bulunmasını istemiştir. Ayrıca kardeşi Nikolay Nikolaeviç'e yazdığı gizli bir mektupla da *"Eğer sen Konstantinopol'ü alamazsan sana Rusya ve kahraman Rus ordusu sonra ne der!"* şeklinde duygusal ve etkileyici ifadeler kullanmıştır. XIX. Asrın ünlü Rus tarihçisi Sergey Spiridonoviç Tatişev'in *II. Aleksander* isimli eserinde özgün bir şekilde ifade ettiği üzere *"Rusya'nın Türklere bu teklifleri sunarken Türklerin İngilizlerin yanında Rusya'ya karşı savaşıma ihtimalini düşünmemeleri oldukça düşündürücüdür"* cümlesi altı çizilmeye değerdir. (Tatişev 2010: 367) Kısa bir süre zarfında değişmeye yüz tutan askeri politik dengeler içerisinde Boğazlara Rus donanmasının girmesi Rusya açısından daha çetrefilli sorunlara yol açabilirdi. Böylesi bir hamle karşısında Osmanlı İmparatorluğu karşı hamle ile İngiltere'nin safında Rusya'ya karşı savaşabilirdi. Öte yandan, Balkanlar'da bekleyen Rus ordusunun fiziki ve psikolojik şartları tartışma götürür vaziyetteydi. Yorgun Rus Ordusu içinde tifo salgını baş göstermişti. Ordunun bu bölgede kaldığı her bir gün Rus maliyesine bir darbe niteliğindedi. Nitekim orduya gönderilen para ekonomik şartları sıkıntılı olan halkın daha fazla vergi ödemesi anlamına geliyordu ki bu durumda milliyetçilik akımlarının günbegün arttığı ve farklı görüşlere dayalı basının canlanmaya başladığı bir ortamda Rus Çarlığı için hesaba katılması gereken hassas bir husustu.

Halbûki, Çar II. Aleksandr'ın aksine General Nikolay Nikolayeviç savaş-diplomasi çizgisinde daha akıllı ve soğukkanlı bir tavır sergiliyordu. Çar'ın direktiflerini ve düşüncelerini uygulamıyor hatta inisiyatifi Çar'a bırakmayı seçiyordu. Ne var ki, hastalığı sebebiyle 17 Nisan'da St. Petersburg'a dönmek zorunda kalmıştır. Kafkas Cephesi komutanı diğer kardeşi General Mihail Nikolayeviç'te St. Petersburg'a dönmüştü. Artık bu noktadan sonra bir yandan Genelkurmay'da diğer taraftan ise Kışlık Saray'da önemli Rus diplomatlarının da katıldığı bir ortamda Balkanlar, Kafkaslar ve Boğazlar üzerindeki savaş stratejisi hakkında daha yoğun mesailer gerçekleşmeye başlamıştı.

Filvaki, mücadelenin cepheden masaya yani askerlerden diplomatlara doğru intikal ettiği bir atmosferde General Eduard İvanoviç Totleben, 21 Nisan 1878'te St. Petersburg'a dönen Nilolay Nikolayeviç yerine ordunun komuta mevkiine geçmiştir. Her ne kadar ülkeler arası kulisler başta olmak üzere, farklı diplomatik stratejilerin ön plâna çıkmasına rağmen General Totleben'in en kritik cepheye gönderilmesi savaş ihtimalinin de göz önünde bulundurulduğuna zaten başlı başına bir işaret niteliğindedi. General Totleben, Rus Donanması'nın Boğazlara indirmenin ve Avrupa yakasında yer alan kalelerin kontrolünün sağlanmasının psikolojik bir üstünlükten öte uzun vadeli olarak Rusya'ya hiçbir stratejik ivme ya da avantaj getirmeyeceğini, bilâkis İngilizlere karşı oluşabilecek bir savaşta başarı oranlarını azaltacağı fikrine bile kapılmıştı. Hattâ,

Avrupalı diğer güçler ile Türklerin gözünde Rus karşıtı düşmanlığın daha da artacağını düşünüyordu. Bu yüzden bir an evvel birlikleri Edirne'ye (Adrianople) çekmek mantıklı bir hamle olacaktı. Ancak bu durum içinde Türk birliklerinin Varna ve Şumla (Shumen)'dan ayrılmalarını beklemek gerekiyordu. Yine tecrübeli komutana göre bu noktada Bulgaristan'ın güvenliğini sağlamak kilit hedef olmalıydı. Tüm bu askeri stratejilerin ardından Edirne'de toplanan Rus kuvvetlerinden iki güçlü birlik oluşturularak Avusturya-Macaristan sınırında patlak vermesi kuvvetle muhtemel bir savaş için önlem almak daha akla uygun bir askeri strateji olabilirdi. (Popov 1902: 86)

Rusya, Ayastefanos Antlaşmasında elde ettiği avantajları kaybetme tehlikesi karşısında akrabalık ilişkilerinin de bulunduğu batı komşusu Avusturya-Macaristan ile diplomatik müzakerelerini giderek yoğunlaştırdı. Aslında Rusya için İngiltere ya da Avusturya-Macaristan'dan birini seçmek avantajlardan az tavizler vererek durumu kotarmak anlamına geliyordu. Yine de, Kışlık Saray'a göre İngilizler yalnız başlarına özellikle kara savaşlarında galip gelemezlerdi. Hâlbuki Avusturya –Macaristan bunu başarabilirdi. Ayrıca Trakya'da bekleyen Rus ordusu Rus ekonomisini günbegün zorlamaktaydı. Bunlardan da öte, Ayastefanos Antlaşması çıkmaza girmeden bir an evvel sorunlar çözülmeli bunca can kaybı verdikleri bir savaştan Kırım Savaşı gibi kayıplarla ayrılmamalıydılar. Bu düşünceler çerçevesinde Avusturya-Macaristan ile arabulucu rolü için Berlin'de bulunan büyükelçisi üzerinden II. Wilhelm'e ve Otto von Bismarck'a başvurmuşlardır. (Tatişev 2010: 369) Bismarck, St. Petersburg'da büyükelçi olarak görev yapmış, Rusya tarihi, kültürü ve ruhunu iyi bilen bir devlet adamı olarak konuyla yakından ilgilenmiştir. Aslında Rus elçinin Bismarck'tan isteği Avusturya-Macaristan'ı Berlin Konferansında Rusya aleyhtarı bir tavır içine girmemeleri hususunda ikna ricası olarak da görülebilir.

Rusya'nın Londra'da bulunan büyükelçisi Graf (Kont) Petr Andreyeviç Şuvalov ise İngilizleri iyi tanıyan bir diplomat olarak, Osmanlı başkentinin yanı başında bekleyen Rus askeri birliklerinin İstanbul'a girmemelerini hatta çekilmelerinin İngiliz diplomasisi karşısında yapılacak hatalı bir hamle olacağını altını çiziyordu. Üstelik Berlin'de yapılacak konferansta özellikle İngiltere, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın ortak bir diplomatik cephe kurup Rus çıkarlarını baltalayacağını tahmin ediyordu. (Tatişev 2010: 369) Rus Dışişleri Bakanı Aleksandr Mihailoviç Gorçakov ise konferansın tertip edilecek olmasının Rusya'nın çıkarlarına hizmet edeceğine inanarak, Berlin Konferansının toplanmasında büyük rol ve çabaya sahipti. Ona göre ustaca yapılan diplomatik girişimlerle sorunlar çözüme kavuşabilirdi. Bunun için ilk adım İngilizlerle gizli bir lobi yürütülmeli mümkün olursa da anlaşmalar yapılmalıydı. (Andreyev 1999: 174-177) Rus Dışişleri Bakanı'nın Çar ile olan görüşmesinin ardından Graf (Kont) Petr Andreyeviç Şuvalov Londra'da İngiltere Dışişleri Sekreteri Lord Salisbury (Robert Gascoyne) ile gizli görüşmelere başlamıştı. Görüşmelerden çıkan sonuca göre İngilizler, Bulgaristan'ın kuzey ve güney şeklinde Balkan dağları ile ikiye ayrılması ve bu bölgenin yönetimlerinde bazı değişikliklere gidilmesi koşuluyla Kars, Ardahan, Batum ile Besarabya'nın Tuna'yı gören kısımlarını Rusya'ya bırakıyordu. (Krasnitskiy 1903:154) Bu heyecanlı görüşmenin ardından P. A. Şuvalov St. Petersburg'a doğru yola koyulmuştur. Kadim ve samimi arkadaşı Bismarck ile konuyu görüşmek ve Almanya ile olan muvazeneyle gölge düşürmemek için Hamburg civarında bulunan Friedrichsruhe'ye uğramıştır. İngiltere'nin özellikle Batum konusundaki kararı

Bismarck'ı oldukça şaşırtmıştır. Ünlü Alman diplomata göre, İngiltere Karadeniz stratejisinde öneme haiz Batum limanının Rusya'nın eline geçmesine göz yumamazdı. P. A. Şuvalov ise, St. Petersburg'a geldiğinde Kışlık Saray ve Genelkurmay'da barışın bir an evvel yapılmasının arzulandığını anlamıştı. Çar ile yaptığı görüşmede Batum konusu tıpkı Bismarck'ta olduğu gibi şüphe uyandırmıştı. Çar'a göre Bulgaristan'ın ikiye ya da daha fazla parçaya ayrılması Rusların ve Bulgarların siyasi menfaatlerine ters düşmemektedir lakin İngilizler konferansta düşüncelerini özellikle Batum konusunda değiştireceklerdir. (Tolmaçev 2006: 383) Bu yüzden P. A. Şuvalov'u Londra'ya İngiltere ile yapılan görüşmeleri anlaşma metnine kayda alması talimatıyla gönderdi.

Kışlık Saray yaşanan tüm bu gizli diplomasi ve kargaşa sonrası Berlin Konferansına gidecek temsilcileri seçmişti. Birinci temsilcisi Dışişleri Bakanı Aleksandr Mihailoviç Gorçakov, ikinci sırada Rusya'nın İngiltere Büyükelçisi Petr Andreeviç Şuvalov ve son olarak da hukukçu ve Berlin Büyükelçisi Petr Pavloviç Ubridi idi. Otto von Bismarck, P. A. Şuvalov'un İngiltere yolculuğu sırasında Almanya'da kendisini ziyaret etmesini fırsat bilerek bu atamalardan duyduğu memnuniyetsizliğini dile getirmiştir. Çünkü Almanya'nın birliğini sağlamaya çalıştığı 1871 öncesi süreçte A.G. Gorçakov ve P.P. Ubridi'nin Rusya'nın çıkarlarına aykırı olduğu gerekçesiyle birlik karşıtı farklı bir dış politika sürdürmesi Bismarck'ın bu diplomatlara karşı olumsuz siyasi hisler beslemesine neden olmuştu. Bismarck, Berlin Konferansında P.A. Şuvalov yerine A.G. Gorçakov'un atanmasının kendisi açısından üzüntü verici olduğunu ve konferansta kendisini bir kez daha kullanmasına izin vermeyeceğini belirtmiştir. P.A. Şuvalov ise ortaya çıkan bu durumun Rusya ve Almanya'nın ortak çıkarları gereği kişiselleştirmekten kaçınılarak aşılmasının isabetli olacağını dile getirmiştir. (Tatişev 2010: 370)

Bu arada, P.A. Şuvalov Londra'da Lord Salisbury ile 18/30 Mayıs 1878'de üç gizli antlaşma imzaladı. Bu gizli antlaşmalar gereği Bulgaristan kuzey ve güney olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. Özerk Güney Bulgaristan'ın valisinin Hıristiyan dinine mensup olması ve Avrupalı güçlerin onayını alması sonucu Osmanlı İmparatorluğu tarafından tayin edilmesi şarttı. Valinin görev süresi 5 yıl ile sınırlı tutulacaktı. Bulgaristan'ın Ege denizi ile sınırı olmayacak dolayısıyla Ayastefanos Antlaşmasına göre yüzölçümü küçülecekti. Rus-İngiliz gizli antlaşmasına göre, belirtilen toprakların kıyı bölgelerinde Türk yerleşimleri içeri kesimlerinde ise Bulgar yerleşimleri yer alacaktı. Osmanlı askeri birliklerinin tamamı bölgeden çekilecekti. İngiltere Berlin Konferansında gerek gördüğü takdirde, *“Osmanlı yönetimi istenilen durumlarda Avrupa'nın onayıyla Güney Bulgaristan'a askerlerini sokabilir, Güney Bulgaristan'ın emniyet amirini atayabilir”* maddelerini tartışmaya açabilecekti. Bununla birlikte, Osmanlı topraklarında yaşayan azınlıkların ıslahat haklarının kontrolünü Avrupalı devletler de üstlenebilecekti. İngiltere, Rusya'nın 1856 Paris Antlaşması ile Besarabya'da kaybettiği bazı topraklar ile Kars, Ardahan ve Batum'u ele geçirecek olmasına karşı çıkmıyor ancak Doğu Anadolu'da bundan öte Rus ilerlemesine karşı çıkacağını açık ve net olarak belirtiyordu. Bu gizli antlaşmalara göre Ruslar Eleşkirt'i bırakmayı da kabul etmekteydiler. Buna karşılıktan Rusya isterse Osmanlı temsilcilerinden Hotur ve civarının İran'a bırakılmasını isteyebilirdi. Bu antlaşmalara göre bir başka önemli hususta Osmanlı İmparatorluğu eğer Rusya'ya savaş tazminatını ödeyemezse Rusya bunun karşılığında toprak talebinde bulunamayacaktı.(Sbornik 1952: 176-181)

İngiltere'nin böyle bir madde eklettirmek istemesinin nedeni İngiltere'nin Osmanlı'ya kredi verip daha sonra toprak talebinde bulunabileceği şeklinde de değerlendirilebilir.

Berlin Konferansı ve Diplomatik Manevralar

Nihayet 22 Mayıs 1878'de, 1856'da Paris Antlaşmasını imzalayan ülkelere Berlin'de yapılacak konferansa katılım göstermeleri hususunda çağrıda bulunuldu. Konferans 1 Haziran 1878'de toplandı. Bismarck genel çoğunluğun oyuyla temsilci olarak seçildi. Konferansın dili Fransızca olarak belirlendi lâkin sadece İngiliz temsilciler İngilizce konuşmakta ısrar etmeleri üzerine bu istekleri makul görüldü. Bismarck ortaya çıkan bu çift dil mevzuu üzerine onların suallerine İngilizce yanıtlar verme tercihinde bulunmuştur. Konferansa Sefardi Yahudisi asıllı İngiltere'nin ünlü diplomatı Benjamin Disraeli'nin (Lord Beaconsfield) *"İngiliz ve Rus birliklerinin İstanbul civarından ayrılması sonrası konferansa başlamanın daha isabetli olur"* fikri Bismarck tarafından *"bu konunun İngiltere ile Rusya arasında bilahare görüşülmesi gerekir"* yanıtıyla ötelenmiştir. 6. oturumda üzerinde sıkça bahsedilen Bulgar Meselesinde tartışmalar alevlenmiştir. Bu konunun en önemli ayağı ise Bulgar toprak sınırları ve yöneticilerinin tayin meselesi olmuştur. Bulgar meselesi Rusya'nın üzerinde önemle durduğu bir konu olmuştur. Rusya bu konuyu Balkan Slavı olan Bulgarları ve onların sahip olacağı hakları kendilerinin siyasi ve dinsel hassasiyeti olarak değerlendirmiştir. Ne var ki, konferans sırasında temsilcisi P.A. Şuvalov'un diliyle bu konu politik beklentilerden öte bu bölge Hristiyanlarının bir an evvel Osmanlı baskısından kurtarılması olarak ifade edilmiştir. (Zolotarev 1978: 179)

Avusturya-Macaristan arasında Balkanlarda bulunan Rus askerlerinin Romanya üzerinden Rusya'ya ulaşımındaki zaman dilimi konusu da tartışma götürmüştür. Ayastefanos'a göre 2 sene olan bu süre Avusturya-Macaristan temsilcilerince eleştirilmiştir. Onlara göre bu süre 2 sene değil 6 ayla sınırlı tutulmalıydı. Konferansta bu konu 1 sene olarak karara bağlanmıştır. Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek konusunda da isteklerini açıkça dile getirmiştir. Viyana'dan gelen temsilcilere göre Bosna-Hersek Avusturya-Macaristan'a bağlanmalıydı. Macar asıllı temsilcisi Duya Andraşi (Andrassy Gyula)'ye göre Bosna-Hersek'te yaşayan halkların kaderi Osmanlı'nın eline bırakılmamalıydı. Üstelik Osmanlı İmparatorluğu bölgede yaşayan etnik ve dinsel topluluklar arasında çıkabilecek isyanı bastırmakta maddi imkânsızlıklarından dolayı başarı gösteremeyebilirdi. Mamafih oluşabilecek bu isyanların olumsuz sonuçlarının doğrudan ya da dolaylı tarzda Avusturya-Macaristan'ı etkilemesi de Viyana temsilcilerine göre imkân dâhilindeydi. Bu tartışmaların ortasında İngiltere'nin de bölgede yaşayan Müslüman, Katolik ve Ortodoks halkların kaderlerinin Avusturya-Macaristan'a bırakılmasını desteklemesiyle mesele daha ciddi bir hale bürünmüştü. Üstelik Rus temsilcilerde konu Hristiyanlık-Müslümanlık meselesine geldiğinde inisiyatifini Avrupalılardan yana kullanmıştır. Bu talep Osmanlı temsilcilerinin şiddetli tepki ve itirazına neden olmuştur. Türk temsilcilerin itirazları sonucu Bismarck *"bu konferansın toplanma nedeni Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarlarını korumak değil,*

bilakis Doğu ve Güney Avrupa'yı daha huzurlu hale getirmektedir" şeklinde sözler sarfetmiştir. Sırbistan'a Bulgarlardan Pirot ve havalisinin verilmesi talebi ise Bulgarların tepkisine ve Rusya'ya karşı mesafeli durmalarına neden olmuştur. (Tatişev 2010: 374-375)

Rus temsilciler açısından bir başka çetrefilli sorun ise Romanya'nın talepleri masaya yatırıldığında ortaya çıkmıştır. Romanya, Yunanistan'ı örnek gösterip toprak sorunları ve diğer konuları görüşmek üzere konferansa katılmak istemişti. Komisyon tarafından onların bu isteği sadece kendilerinin dinlenilmesi dışında tartışmalara katılmamaları şartıyla kabul edilmiştir. Romanyalı temsilciler: Tuna deltasından hak talebi, Besarabya'dan Ruslara bırakılan toprakların Romanya'ya iadesi, Osmanlı'nın Rusya'ya vereceği tazminatın bir kısmının Romanya'ya aktarılması ve bağımsızlıklarının konferans sonrası yapılacak antlaşmada resmen tanınması gibi isteklerde bulunmuşlardı. Rus diplomatlar Romen meslektaşlarının bazı isteklerini Avrupalı temsilcilere bu konuda geri adım atmayacakları şeklinde tepki vererek geri çevirdiler. Rus temsilcilerden A. M. Gorçakov ve P. A. Şuvalov, "*Tuna nehir ulaşımının kullanımının uluslararası niteliğe sahip olacağı dolayısıyla İngiltere tarafınca Tuna nehir ulaşımı konusunda kaygı duyulmaması gerektiği*" yönündeki fikirleri ileri sürmüşlerdir. Ayrıca P. A. Şuvalov, "*Rusya'nın 1856 Paris Antlaşmasından önce Tuna ile ilgili haklarından taviz vermeyecektir*" sözünü de yanıtına eklemiştir. Ancak İngiliz ve Avusturya-Macaristan temsilcileri Romanya'ya bağımsızlığın yanısıra bazı topraklar verme hususunda oldukça ısrarlı bir tutum sergilemişlerdir. Romanya, Besarabya'dan toprak yerine Dobruca'yı ve Tuna'nın sağ tarafındaki Rassova'dan Silistre'ye kadar olan toprakları elde etmiştir. Romanya meselesindeki sonuç Rus temsilcileri memnun etmese de içinde buldukları askeri ve diplomatik şartlar kerhen kabulü mecbur kılmıştır. (Drujinin 2004: 518-521)

Dağlık Karadağ sorunu Rusya ile Avusturya Macaristan arasında gerçekleştirilen özel müzakerelerle çözüme kavuşmuştur. Dağlık Karadağ'a da bağımsızlık veren bu antlaşmaya göre: Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'in güneyinden bazı toprakları alırken, Dağlık Karadağ bölgesine de Adriyatik Denizi kenarından Antivari'yi bırakmıştır. Karşılıklı tavizler konuyu çözüme kavuşturmuştur. (Tatişev 2010: 374)

Osmanlı'nın Rusya'ya ödemesi gereken savaş tazminatı meselesine gelindiğinde, Osmanlı delegelerinin içinde buldukları mali sıkıntılar vesilesiyle meblağı küçültmek ya da uzun vadeler halinde ödeme plânı belirlemek talebi Osmanlı İmparatorluğu'na daha önce borç veren İngiltere ve Fransa temsilcilerini kaygılandırmıştır. Rusya, konuya farklı bir açıdan yaklaşım ödemelerde önceliğin İngiltere ve Fransa'ya yapılıp ardından Rusya'ya iadesi fikrini ileri sürmüştür. Bu fikrin ileri sürülmesindeki maksat ise Berlin konferansındaki görüşmelerin aksine Rusya'nın tazminatı alamama durumunda Osmanlı İmparatorluğundan toprak ya da başka bazı siyasi/ekonomik taleplerde bulunması olarak da yorumlanabilir.

Kongre sonlarına doğru İngiliz gazetelerinin birinde İngiltere ile Rusya arasında 18 Mayıs 1878'de imzalanan gizli anlaşmalara dair haberin yayınlanması kongrede alınan kararları etkilemese de diğer temsilcilerin zihinlerine gölge düşürmüştür. Antlaşma şartları İngiliz kamuoyunca eleştirilmiş ve Ruslara gereğinden fazla taviz

verildiği şeklinde yorumlanmıştır. Öte yandan, St. James Kabinesi, Batum'un Rusya'ya verilecek olmasına karşı çıkmıştır. Rusya açısından ortaya çıkan bu negatif gelişme şaşkınlıkla karşılanmıştır. Konu hemen Bismarck'a açılmış ve İngilizlerin bu talebi karşısında Alman desteği aranmıştır. Bismarck, Victoria Kraliyet Başbakanı Benjamin Disraeli Beaconsfield'e *"bu konferansın toplanmasındaki en önemli rolün konferans öncesinde Rusya ile İngiltere'nin anlaşmış olmasıdır ki aksi halde Almanya bu uzlaştırıcı girişimin içinde olmayacaktı"* sözleriyle tepkide bulunmuştur. Bunun üzerine İngiltere, Batum limanında Rusya dışındaki başka ülkelerinde liman ticareti yapabilme özgürlüğünün olduğunu Rusya'ya kabul ettirerek Batum konusundaki fikir değişikliğinden vazgeçmiştir. (Tatişev 2010: 374-375)

Berlin konferansı son oturumunu 1 Temmuz 1878'de gerçekleştirdi ve ardından 64 maddelik anlaşma taraflarca imza edildi. (Sbornik 1952:181-207) St. Petersburg'da bulunan Çar II. Aleksandr iki hafta sonra anlaşmayı onayladı. Birkaç gün sonra ise hükümet dergisi Pravitelstvenniy Vestnik (Правительственный вестник) anlaşmayı ve Kışlık Sarayın görüşlerini halka taşıdı. Dergi ortaya çıkan bu sonucu, *"Rus İdari Merkezi savaşı politik çıkarlar ya da kaygılar yerine Hristiyan Balkan toplumlarının kurtuluş meselesi gibi ideolojik nedenlerle yapmıştır. Savaşa son veren antlaşmanın sonuçları itibariyle mükemmel olmasa da bu toplumlar ve Ruslar adına olumlu sonuçlanmıştır"* şeklinde sütunlara yansımıştır. Ayrıca, şark meselesinin Avrupalı güçlerle birlikte çözülmesi gerekliliği hususunun yaşanan gelişmelerle açıklanabileceğini ancak her şeye rağmen Berlin Antlaşmasının doğunun Hristiyan halklarının sorunlarını çözmeye önemli bir safhayı teşkil ettiğini de belirtmiştir. Fakat bu safhanın oluşumu için çok kan ve para dökmelerine rağmen Avrupalı büyük devletlerle ortak paydada buluşmak uğruna özel taleplerde bulunmadıklarını da eklemiştir. Ayrıca haberde Rus Çarının, *"şark meselesinin doğu Hristiyanları adına kesin çözümünü zaman tayin edecektir ancak Berlin Konferansı bu yolda atılan ilk önemli adım olmuştur."* (Tatişev 2010: 379-380) sözlerine yer verilmiştir.

Sonuç

Birinci Petro ile başlayan Rus modernleşmesi askeri alanda en büyük kazanımlarını XVIII. yüzyılın ortalarında Prusya asıllı Çariçe II. Katerina döneminde elde etmiştir. Ancak, 1853-1856 Kırım Harbinde elde edilen başarısızlık Çarlık Rusya'sının tek başına Batı Avrupa güçlerine karşı henüz askeri bir başarı elde edemeyeceğini ziyadesiyle ispat etmekteydi. Üstelik XIX. yüzyılın III. çeyreğinde doğru Almanya birliğini sağlamış Doğu Avrupa'da Rusya'ya karşı rakip haline gelmişti.

Milliyetçilik akımlarının hız kazanıp popüler olduğu bir dönemde Ruslar elbette etnik ve dini nedenlere dayalı yayılmacılığı kullanmak isteyeceklerdi. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu açısından olduğu kadar, İngiltere, Almanya ve Avusturya-Macaristan açısından da tedricen tehlike arz etmeye başlamıştı. Ruslar sıcak denizlere inme, Boğazlar ve İstanbul'u ele geçirme ya da Ortodoks azınlıkları özgürleştirme gibi tarihi, dinsel ve ideolojik amaçlara basın yoluyla halkını da ortak etmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde yaşadığı ekonomik sıkıntılar, hareketli siyasi atmosfer ve azınlık isyanları Çarlık Rusya'sı açısından gerekli kargaşa ve savaş ortamını oluşturmaya kâfi düzeydeydi. Nitekim Balkanlarda baş gösteren azınlık ayaklanmaları

Ruslar tarafından fırsat bilinerek kullanılmış ve 24 Nisan 1877'de Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan topraklarına, üç gün sonra da Kafkas topraklarına saldırmasına neden olmuştur. Savaş sonunda Osmanlı, teçhizat bakımından kendisinden daha üstün konumdaki Rus ordusu ve onun yardımcıları Romen, Bulgar, Sırp ve Dağlık Karadağ orduları karşısında Balkan haritasını yeniden şekillendirecek bir mağlubiyet elde etmiştir. Rusya'nın yıldızını Slav dünyasında oldukça parlatan bu galibiyet, İngiltere ve Almanya başta olmak üzere Balkanların kontrolünü elde etmek isteyen Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun da tepkisine neden olmuştur. Bu tepkinin temel nedeni ise Rus tehlikesinin kendi jeopolitikalarını rahatsız edecek ölçüde daraltacak olmasında saklıdır.

Yaklaşık 900.000 askerin çarpıştığı on dokuzuncu asrın büyük savaşlarından olan 93 Harbi, sosyal, siyasal ve ekonomik boyutlarıyla Osmanlı İmparatorluğunu olduğu kadar, Çarlık Rusya İmparatorluğu, Bulgaristan, Sırbistan, Romanya, Karadağ ve bazı Kafkas toplumlarını da derinden etkilemiştir. Osmanlı tarafının savaş ve savaşın doğurduğu salgın hastalıklardan kaybı yaklaşık 120.000'i bulmuş, Rus İmparatorluğu'nun başını çektiği Balkan İttifakı'nın kaybı ise 130.000'e ulaşmıştır. Üstelik savaşın oluşturduğu kaos sınırları değiştirmiş, salgın hastalıkları körüklemiş, zorunlu göçlerin oluşumunu hızlandırmış, bölgenin tarım ve hayvancılığını olumsuz yönde etkilemiş ayrıca taraflar arasında var olan düşmanlıklara derin bir boyut kazandırmıştır. Çarlık Rusya tarihinde ilk defa bu savaşla Tsargrad (Çar şehri) adını verdikleri en büyük emeli İstanbul'u ve Boğazları ele geçirmeye oldukça yaklaşmıştı. 1877 Ayastefanos sonrası ortaya çıkan siyasal bunalım Rusya'nın ordusunu Balkanlarda tutma süresini uzatıp ekonomisini zayıflatırken, St. Petersburg'un ise Avrupa diplomasisi karşısında Ayastefanos'ta edindiği avantajlı konumdan tavizler vererek içinden çıkacağı ancak çıkarlarını koruyup Osmanlı İmparatorluğu'nu yıpratacağı Berlin Antlaşmasını imzalamasına neden olmuştur. Ancak Osmanlı'nın İngiltere'ye Kıbrıs tavizini vererek diplomatik yol ve yöntemlerle yanına çekmesi Rusya'nın umduğu gelişmeleri engellemiştir. Mamafih «Şark Meselesi» ise Ruslarca Berlin'de ilerde çözüme kavuşturulacak önemli bir adım olarak değerlendirilmiştir. Ruslar Ayastefanos ile Berlin Antlaşmaları arasında geçen birkaç ay içinde Batılılarla yaşadıkları diplomatik çıkar savaşının izlerini hafızalarına kazınmışlardır. Berlin Antlaşması sonrası Rus kamuoyu ve entelijansiyasında özellikle İngiltere ve Almanya'ya karşı duyulan güvensizlik giderek artmıştır. Her ne kadar savaşı kazanmasına rağmen Kafkaslarda Kars, Ardahan ve Batum dışında Balkan topraklarında kendisine ait jeopolitik bir değer elde edememiştir. Berlin Antlaşması sonrası Balkan Slavları Rusların başladıkları işi sonuna kadar götürebilecek gücü olmadığını anlayarak özellikle Bulgaristan başta olmak üzere Almanya ile daha sağlam diplomasi kurma yolunu seçmiştir. Açıkçası Rusya, cephede kazandığı prestiji Berlin'de diplomasi masasında kısmen bırakmak zorunda kalmıştır. Diğer taraftan, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopmalarla bağımsızlıklara ve özerkliklere erişen Balkan Hristiyanlarının Rusya'nın rolüyle elde ettiği başarısı, yine Osmanlı İmparatorluğu çatışı altında yaşayan Ermeniler için ilhan verici örnek teşkil ederek isyanlarına kapı aralamıştır.

KAYNAKLAR

- Akti i İstoriçeskiye, Sobranniye i İzdanniye Arheografiçeskoyu Komissiyey*** (1841), Sankt-Peterburg: Tip. Ekspeditsii Zagotovleniya Gosudarstvennih Bumag, T.V.
- ANDREYEV, A.P. (1999), ***Posledniy Kantser Rossiyskoy İmperii, Aleksandr Mihayloviç Gorçakov***, Moskva: İzd. Bely Volk.
- BESKROVNIY L.G. (1978), ***Russko-Turetskaya Voyna 1877-1878 gg. i Yeyo İstoriçeskoe Znaçenie***, Moskva: İzd. İn-ta istorii SSSR.
- DURUJİNİN K., (2004), "Russko-Turetskaya Voyna 1877-1878 gg.", ***İstoriya Russkoy Armii***, Moskva: İzd. AST, Poligon, 518-521.
- ZOLOTAREV B.A., (1978), ***Russko-Turetskaya Voyna 1877-1878 gg. v Oteçestvennoy İsoriografii Kontsa XIX- Naçala XX v.***, Moskva: İzd. Nauka.
- KANEVA K., (2006), ***Ritsar Balkan Graf N.P. İgnatyev***, Moskva: İzd. Tsentroligraf.
- KRASNİTSKİY A.İ., (1903), ***Pod Russkim Znamenem: Povest-hronika Osvoboditelnoy Voynı 1877-1878 gg.*** Moskva: İzd. M.O. Volfa.
- LYAŞENKO L.M., (2002), ***Aleksandr II***, Moskva:İzd. Molodaya Gvardiya.
- NİKOLAYEV B., (2005), ***Aleksandr II. Biyografiya***, Moskva: İzd. Zaharov.
- POPOV P.İ., (1902), ***Za Bratyev-Slavyan. Russko-Turetskaya Voyna 1877-1878 gg.*** Moskva
- Sbornik Dogovorov Rossii s Drugimi Gosudarstvami. 1856-1917.*** (1952), Moskva: Gos. İzd.-vo Polit.Literaturı.
- SEMANOV S., (2010), ***Aleksandr II***, Moskva: İzd. Eksmo.
- TATİŞEV S.S., (2010), ***Aleksandr II- Yego Jizn i Tsarsvovanie***, Moskva: İzd. Eksmo.
- TOLMAÇEV E.P., (2006), ***Voennaya Politika i Reformı Aleksandra II***, Moskva: İzd. Voenizdat.